

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA
MEDIEVISZTIKAI PROGRAM

Egy kora középkori település a Nyírségben
Adatok a Felső-Tisza-vidék kora középkori településtörténetéhez

Doktori (PhD) értekezés tézisei

Készítette:
Takács Melinda

Témavezetők:
dr. Révész László
dr. Szabados György

Szeged
2018

A nagyberuházások kora országsszerte magával hozta a jelentős felületen (legalább részben) feltárt kora középkori települések számottevő növekedését, így az utóbbi évtizedekben a korszak temetőinek vizsgálatáról a településkutatásra tevődött át a hangsúly. Ez pedig új megvilágításba helyezi a szakmai berkekben már régóta tartó vitát az avar kontinuitásról, hiszen a késő avar és kora Árpád-kori telepkerámia kronológiai beosztása sok szempontból kérdéses, kialakulatlan, így szisztematikus kutatása jó esetben akár új következtetések levonására ad lehetőséget. Rendszeresen megfigyelhető ugyanis, hogy késő avar és kora Árpád-kori telepjelenségek együtt vagy legalábbis egyazon lelőhelyen fordulnak elő, ami első látásra azok kronológiai kapcsolatát feltételezheti.

Disszertációmiban a Nyíregyháza–Rozsrétszőlő, Szelkó-dűlő M3 148b. lelőhelyen feltárt késő avar és korai Árpád-kori településrészletekkel foglalkozom. Az utóbbi időkben elvégzett megelőző feltárásoknak köszönhetően már nem számít ritkaságnak egy-egy többhektáros kora középkori település napvilágra kerülése, ezek feldolgozása ugyanakkor rendkívül munka- és időigényes, csapatmunkát kívánó feladat; hasonló jellegű lelőhelyek közreadása épp ezért várat magára. Munkám során így nem tudtam a vizsgált korszakot érintő, hasonló volumenű lelőhelyek kiértékeléséből eredő tapasztalatokra, módszertani kapaszkodókra építeni.

A rozsrétszőlői települések leletanyagának kiértékelése alkalmat adott egy fontos és aktuális kérdéskör, a késő avar továbbélés településkutatási szempontból való vizsgálatára. Ennek érdekében szükségesnek tartottam a Felső-Tisza-vidék (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye mellett a régió ukrainai és romániai, illetve részben szlovákiai) kora középkori lelőhelyeinek áttekintését, hiszen egy lelőhely vizsgálata csak annak megfelelő kontextusába helyezve hozhat valódi eredményeket.

Dolgozatom három nagyobb logikai egységből épül fel. Az első fejezetben a késő avar és kora Árpád-kori településkutatás történetét veszem számba, elsősorban arra kérdésre fókuszálva, hogy miként alakultak ki a jelenlegi kutatásban alkalmazott kronológiai keretek, főként a telepkerámia keltezését illetően, hiszen munkánk kiindulási alapját a lelőhelyeken előkerült edények vizsgálata képezi.

A második és harmadik fejezet helyzetképet kíván adni mindarról, ami a Felső-Tisza-vidék (határokon inneni és túli) kora középkori településtörténetéről jelenleg elmondható. A régió kutatástörténeti sajátosságainak bemutatása mellett fontosnak tartottam egy szisztematikus lelőhelygyűjtés elvégzését, illetve több katalógus közreadását. Összegyűjtöttem és röviden bemutattam azokat a késő avar kori temetőket és településeket, melyeket Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében napjainkig régészetileg kutattak. Alapvető

problémának érzem ugyanis, hogy a régió kora középkori településtörténetéről anélkül teszünk megállapításokat, hogy valós képünk lenne az eddig feltárt lelőhelyek számáról, főbb jellemzőiről, földrajzi elhelyezkedésükről.¹

Hasonlóképpen igyekeztem szemrevételezni a terület ukrainai és romániai részeinek kutatási helyzetét. (A Bodroglóközben feltárt lelőhelyeket szintén regisztráltam, de munkámban azokkal csak érintőlegesen foglalkoztam.) A temetkezések kérdését csak érintettem, de természetesen nem hagytam figyelmen kívül a belőlük levonható településtörténeti következtetéseket sem.

Mivel a Felső-Tisza-vidék kárpátaljai, északnyugat-romániai és bodroglóközi részei egymástól, illetve a magyarországi területektől eltérő mértékben kutatottak, emellett más-más kutatási hagyományokkal is rendelkeznek, a velük foglalkozó fejezetek különböző részletességgel készültek, de így is számottevő mennyiségű kora középkori (elsősorban 7–9/10. századi) lelőhelyet sikerült felvennem a listámra.

A disszertáció negyedik és ötödik fejezete tartalmazza Nyíregyháza–Rozsrétszőlő, Szelkó-dűlő M3 148b. lelőhely 8–9., illetve 10–12. századi településrészeinek feldolgozását. Először a késő avar kori, majd az Árpád-kori telepobjektumokat és a belőlük előkerült leletanyagot értékeltem, végül külön-külön, majd összefoglalóan mutattam be e két korszak itt feltárt régészeti anyagából általam levont következtetéseket, elsősorban az itt élt lakosság kontinuitását illetően.

A dolgozatot egy rövid végszó zárja, melyben néhány gondolatot fogalmazok meg a régió telepkutatásának jelenéről és jövőbeli feladatairól.

*

Nyíregyháza–Rozsrétszőlő, Szelkó-dűlő M3 148b. lelőhely a Nyírség középső-nyugati részén, Nyíregyházától délre, nagyjából 8 km távolságra, a Szelkó-tó határában fekszik. A lelőhely az M3-as autópálya építését megelőzően került napvilágra, feltárása többek között Jakab Attila vezetésével folyt 2005 júliusa és decembere között, majd 2006 márciusában. Az ásatás vezetésében rövidebb-hosszabb ideig közreműködött Almássy Katalin, Lukács József, L. Nagy Márta, Pintye Gábor, Scholtz Róbert, Liviu Marta, Dan Băcuet-Crișan, Sanda

---

¹ A disszertáció tárgyát képező rozsrétszőlői település keltezése ugyan indokolná, hogy gyűjtésemet kiterjesszem a Felső-Tisza-vidék Árpád-kori lelőhelyeire, de erre egyelőre nem tettem kísérletet, tekintettel arra, hogy e munka elvégzéséhez véleményem szerint már szervezett projekt munka szükségeltetne. (Jól jelzi a kutatás heroikusnak ígérkező mivoltát, hogy Istvánovits Eszter csak a Rétköz területéről 146 Árpád-korra keltezhető falu nyomait gyűjtötte össze – igaz, hogy ezek közül feltárás alig néhány helyen folyt.)

Băcșeu-Crișan, továbbá Gergely Balázs és Dávid Áron.

Az ásatási területen az M3 autópálya Ny–K-i irányú nyomvonala egy nagyjából É–D-i fekvésű dombhát É-i részén halad keresztül-A feltárt terület – közel 27000 m² – gyakorlatilag felöleli a dombhát egészét.

A lelőhelyen összesen 621 objektumot tártak fel, melyekből 397 keltezhető a korai középkorra, közülük 52 késő avar kori, 281 darab 10–12. századi, illetve 64 objektum keltezése bizonytalan, de a dokumentáció és a stratigráfiai megfigyelések alapján nagy valószínűséggel az általam vizsgált időhorizonthoz tartoznak. A feltárás során talált leletanyag – jórészt kerámia – a nyíregyházi Jósa András Múzeumba került.

A szóban forgó település közvetlen közelében két további kora középkori településrészlet is fekszik. Az M3 214. számú lelőhelyen – mely a szomszédos nyugati dombháton, településünkötől nagyjából 150 m távolságra helyezkedik el – is tártak fel késő avar és Árpád-kori telepobjektumokat. A 214. lelőhely avar kori objektumait egy É–D-i irányú párhuzamos árokrendszer határolja, amely Ny-i irányban egy 20 sírből álló késő avar kori temetőt választ el a településtől. Az M3 215. lelőhelyen szintén kerültek elő késő avar és kora Árpád-kori objektumok.²

*

A lelőhelyen az Árpád-kori telepjelenségekhez képest meglehetősen kevés, mindössze 52, bizonyosan a *késő avar korra* datálható objektumot találtak. Ezek az árkok kivételével a terület déli részén, viszonylag sűrűn – gyakran egymásba ásva – koncentrálódnak, emellett a 10–11. századi település objektumai is felülrétegzik őket. A 8–9. századi objektumok közül 6 ház, 19 árok, 2 külső kemence, 2 kút, 1 ciszterna, 20 gödör, 1 sírgödör található, 1 objektum pedig bizonytalan funkciót töltött be. Az extrém bolygatottság miatt az objektumok elemzése gyakorta nehézségekbe ütközik.

A kutatás jelenlegi állását tekintve semmi sem mond ellent annak a hipotézisnek, miszerint a szóban forgó település avar kori leletanyaga a késő avar kor legvégére – feltételeesen a 9. századra (is) – keltezhető. A kerámiaanyag szinte kizárólagos lassúkorongolt volta (93%) egyértelműen az avar kor végét jelzi. Ugyanakkor a leletanyag viszonylag kis száma és az objektumok erősen bolygatott volta nem teszi lehetővé, hogy az eddigi kutatás által megállapított kronológiai kereteket tovább pontosítsam.

---

² E lelőhelyeket Bajkai Rozália és Pintye Gábor dolgozza fel, eredményeik publikálatlanok. Segítségüket ezúton is köszönöm.

*

Az M3 148b. lelőhelyen 281 darab *10–12. századi* objektumot tártak fel. Ezek nagyjából fele (142) gödör, de szép számmal képviseltetik magukat a házak (49) és a külső kemencék (37), valamint kemencebokrok (23). Nem elhanyagolható az árkok száma (26) sem. Mindössze 1 kút és további 3, bizonytalan funkciójú objektum datálható a korszakra.

A lelőhelyen feltárt anyag tetemes mennyiségét (85%) a kerámia teszi ki. A rozsrétszőlői település belső kronológiájának meghatározását célszerű a legbiztosabb periódus felvázolásával kezdeni, innen haladva a bizonytalan felé. Ezért először a 11. századi fázis körvonalazására tettem kísérletet, innen haladva a 12., majd a 10. század felé. A településen a leletanyag és a szuperpozíciók együttes vizsgálatával ugyanis 3, többé-kevésbé körülhatárolható időrendi fázist tudtam meghatározni, ezek közül a középső keltezése valószínűleg (legalább részben) a 11. század.

A *középső fázis*, a 11. század meghatározásánál néhány szerencsés szuperpozícióból és a fogaskerékmintás kerámia meglétéből indultam ki. (A korongolt bográcsok településen belüli elterjedését szintén rögzítettem, de a datálás meghatározása során e tárgytypus jelenlétére nem támaszkodtam.)

Mielőtt azonban automatikusan bizalmat szavaztam volna a fogaskerékminta keltező értékének, megvizsgáltam azokat a szuperpozíciókat, amelyekben „rádlis” objektumok vesznek részt. Megállapítható, hogy a fogaskerékdíszes kerámiát tartalmazó objektumok valóban a lelőhely egy fiatalabb horizontját jelölik. Egyetlen olyan helyzetet sem találtam, ahol „rádlis” telepjelenséget metszene egy másik objektum (!). Úgy vélem tehát, hogy e díszítésminta jelenléte valóban mérvadó lehet a lelőhely relatív kronológiájának meghatározása során.

A fogaskerékminta a településen előforduló díszítéstípusok gyakorisági sorrendjében az 5. helyet foglalja el. Rádlidíszes cserepeket tartalmazó objektumok a lelőhelyen többé-kevésbé mindenhol előfordulnak, tehát a dombhát egésze lakott volt legkésőbb a 11–12. században.

Meglátásom szerint a település „kora Árpád-kori” és *legkésőbbi*, már a 12. századra is keltezhető fázisa egymástól jól elkülöníthető, annak ellenére, hogy nagyon kevés az általam legfiatalabb horizontba tartozó objektumok aránya. A kerámiaanyag összképe ugyanis meglehetősen „archaikus” jelleget mutat. Az edények legnagyobb része díszített, e

díszítéstípusok kimondottan változatosak. Külön kiemelendő, hogy az edények sűrű, vízszintes befésüléssel való ellátása még a csigavonalnál is gyakoribb, de igen előkelő helyen szerepelnek a hullám- és/vagy egyenes vonalkötegekkel díszített fazekak is. Az edények többé-kevésbé heterogén technológiai csoportokba oszthatók, de igazán finom, homogén anyagú, egyenletesen kiégetett példányok ritkán fordulnak elő. Formai változatosságról közöttük nemigen beszélhetünk. Elhanyagolható a jól profilált peremek száma is. A cserépbográcsok más edény- vagy díszítéstípusokkal való együttes előfordulása nem mutat semmilyen következetességet, így véleményem szerint a szakirodalomból ismert korhatározó szerepük a jelen lelőhely anyaga alapján nem pontosítható.

Az imént tárgyalt, a településen általánosnak mondható jellegzetességekkel bíró kerámiaanyag mellett a lelőhely északi részén csoportosulva feltűnik néhány olyan objektum, melyek betöltése az előzőekhez képest némileg más jellegű kerámiát tartalmaz. Az edények anyaga homogén, faluk vékony, jól kiégetett. Díszítésük sekélyen bekarcolt, szinte kizárólag csigavonal. Színük ugyan egyenetlen, de többnyire a sötétszürke árnyalat dominál. Amennyire megállapítható, űrtartalmuk viszonylag nagy. Jelenlétük arra utal, hogy a település életének vége arra az időszakra esik, amikor már felhagytak az edények háziipari keretek közötti készítésével, és megkezdődött a kerámiaanyag (országszerte megfigyelhető) uniformizálódása. Palack, korsó, tál vagy fedő ugyanakkor sem ezen objektumokból, sem a település más részeiről nem ismert. Szintén hiányzik a lelőhelyről a fehér kerámia.

Mindezeket együttvéve úgy vélem, hogy a lelőhely északi részén csoportosuló objektumok a település legfiatalabb fázisát képviselik, amelyet a 11. század végére – 12. századra kelteznek. Ezen a területén megfigyelhető, hogy a délebbi részekhez képest az objektumok ritkábbak, „szellősebben” helyezkednek el. Figyelembe véve a bennük feltárt leletanyagot, valószínűsíthető, hogy ez a 11. század előtt ritkán lakott terület volt. A lelőhely korábbi fázisát tehát a dombhát alsó kétharmad részén kell keresnünk.

Nem szeretnék abba a hibába esni, hogy a fogaskerékmintát nem tartalmazó objektumokat automatikusan a 10–11. századi horizont idősebb szakaszába osztom. Emellett figyelembe veszem azt a tényt, hogy a „rádlis” objektumok is felülrétegeznek korábbi – de nem feltétlenül 10. századi – telepjelenségeket. Mindezeket szem előtt tartva és a szuperpozíciókkal, valamint az objektumok helyenként megfigyelhető sűrűsödésével összevetve határoztam meg 6 olyan objektumcsoportot, melyek a település *idősebb fázisát* jelezhetik. (Ha abszolút kronológiára szeretnénk lefordítani: *nincs kizárva* a legalább részben a 10. századra keltezésük lehetősége.)

Emellett összesen 5 darab 11. századi települési gócpontot sikerült regisztrálnom, melyek a dombhát teljes területén előfordulnak. Feltételesen a 11. század végére – 12. századra kelezem a korábban már említett, a lelőhely É-i, ÉNy-i peremén található 3 objektumcsoportot.

*

A disszertációban először a lelőhelyen feltárt 8–9. századi, majd 10–12. századi településrészletek objektumait és leletanyagát mutattam be. Nem véletlenül különítettem el egymástól a két periódusra kelezhető telepek értékelését: a legfontosabb problémát, a település kontinuum voltának kérdéskörét nem tudtam megnyugtatóan tisztázni. E két időszak – ha úgy tetszik, két népesség – leletanyagát és területhasználatát összevetve ugyanis több különbséget találunk, mint hasonlóságot.

A valószínűleg a 7. század vége óta a szomszéd dombon (214. lelőhely) lakó avar népesség a 148b. lelőhely területét használta ugyan: nem lakóterületnek, hanem állattartási vagy mezőgazdasági célból, erre utal a dombot behálózó, jól kiépített árok- vagy csatornarendszer. A helyzet valamikor a 8. század végén – 9. század elején megváltozott: az avar lakosság vagy annak egy része átköltözött a szóban forgó lelőhely déli részére. Vagy ekkor, vagy ezután nem sokkal, de még mindenképpen az avar korban betemették az árkokat.

Az objektumok „vándorlása” és a dombhát funkciójának folyamatos átalakulása önmagában nem zárja ki az avar lakosság továbbélésének lehetőségét, habár a stratigráfia nem is erősíti meg azt. Annál nagyobb különbségek mutatkoznak a két népesség leletanyagában.

Szembeötlő a különbség a lelőhely késő avar és kora Árpád-kori kerámianyagának minőségében. Az avar kori masszív, tömörre égetett, vastag falú edényeket a korszaknak megfelelő fazekastechnikák használatát figyelembe véve nagyon jó minőségű munkának tartom. Az anyag többnyire finoman iszapolt, a felületkezelés gondos, egyenletes, a díszítés igényes. Ellentétben a település Árpád-kori edényeivel, melyek technológiai szempontból széles minőségi palettát vonultatnak fel, de összességében avar kori társaiknál sokkal rosszabb nívót képviselnek. Az égetés minősége szemmel láthatóan romlott az előző korszakhoz képest, ami talán az edények korongolásához használt anyag durva mivoltának, gondatlan kezelésének is köszönhető. Az edények felülete csak ritkán sima, eldolgzott. Díszítésük ugyan változatos, de kimondottan igénytelen kivitelezésű. Talán nem hiba kijelenteni, hogy a lelőhely kora Árpád-kori kerámiaművességében látványos minőségi

visszaesés tapasztalható a késő avar korhoz képest.

Az edények űrtartalmát illetően kevés támponttal rendelkezünk, de megállapítható, hogy az avar kori fazekak átlagos peremátmérője a területen meghaladja a 10–12. századi edényekét. Ebből és az erőteljes vállasodás tényéből arra lehet következtetni, hogy a késő avar korban nagyobb űrtartalmú edényeket használtak a településen. Ráadásul nemcsak nagyobbakat, hanem kevesebbet is: míg az Árpád-kori objektumok betöltése gyakran „roskadozik” a benne található edénytöredékektől, a késő avar telepjelenségek csak mértékkel tartalmazznak kerámiát. A jobb minőségű és a nagyobb űrtartamú avar edényekből nyilván kevesebbre volt szükség, mint az Árpád-kori háztartásokban használt rosszabb kivitelezésű, valamivel kisebb „kapacitású” fazekakból. Véleményem szerint a két korszak kerámiaművességében mutatkozó különbségek eltérő életmódot, étkezési kultúrát jeleznek.

A lelőhely relatív kronológiájának vizsgálata során tett megfigyeléseimet 5 kiválasztott objektum C14-vizsgálatának segítségével kontrollálhattam, melyet 2016-ban dr. Molnár Mihály (Izotoptech Zrt., Debrecen) végzett el.³ Az analízisre adott mintákat a betöltésben talált állatsontok szolgáltatták. A vizsgálatok tárgyául választott objektumoknál fontosnak tartottam, hogy zárt objektumokról legyen szó, bennük viszonylag sok kerámia legyen, és azok tartalmazzanak kronológiailag érzékeny jegyeket (rádliász, bogrács, bordás/hengeres nyakú edény). Így esett a választásom 1 avar és 4 Árpád-kori objektumra.

A vizsgálat eredményei nem segítettek a település pontosabb keltezésében. Az avar objektum 660–770 közé datálása az általam feltételezettnél valamivel korábbi időszakot mutat, az Árpád-kori telepjelenségek egységes 1020/1030–1150 közé keltezése fiatalabb az elvártnál. Tekintve a radiokarbon kormeghatározás jelzett korszakra vonatkozó pontossági tapasztalatait, véleményem szerint annyi jelenthető ki, hogy azok az objektumok, amelyeket a késő avar korra kelteztem, valóban késő avar koriak, és amelyeket az Árpád-korra datáltam, valóban Árpád-koriak.

Némileg értékesebb eredmények nyerhetők a lelőhely állatsontanyagának vizsgálatából. A késő avar és Árpád-kori kori objektumokban talált csontanyag ugyanis jelentős eltérést mutat egymástól.

A késő avar kori településen a következő állatok csontjai kerültek elő:

1. sertés (38%)
2. szarvasmarha (27%)

---

³ A lelőhelyen elvégzett radiokarbon és archeozoológiai vizsgálatokat, valamint a fémanyag restaurálását és az ásatási dokumentáció egy részének digitalizálását az OTKA NK 104533. számú projekt finanszírozta.

3. házi kiskérődzők (13%)
4. ló (12%)
5. kutya (5%)
6. lúd, tyúk (3%)

Az Árpád-kori kép ezzel szemben a következő:

1. szarvasmarha (45%)
2. ló (30%)
3. sertés (12%)
4. házi kiskérődző (7%)
5. kutya (5%)
6. tyúk, lúd (1%)

Az utóbbi lista egy nagyállattartó közösségre utal: a szarvasmarha- és lócsontok aránya a 10–11. századi településen összesen 73%. A késő avaroknál a sertés áll az első helyen, a szarvasmarha után a házi kiskérődzők, ez utóbbiak megelőzik a 4. helyen álló lovakat. A közösség életében a rideg állattartás valószínűleg jóval kisebb szerepet játszott, mint a háztáji állatok nevelése. Vadászatra utaló nyomok emellett csak a kora Árpád-kori állatsontanyagban vannak jelen.

A leletanyagon és a stratigráfián kívül tehát az archaeozoológiai adatok is amellett szólnak, hogy lelőhelyünkön a késő avar, illetve a kora Árpád-korban két különböző kultúrájú népesség élt. Arra, hogy e két horizont lakossága valamilyen formában érintkezhetett egymással, semmilyen régészeti módszerekkel vizsgálható tényező nem utal.

*

Gyűjtésem során Szabolcs-Szatmár-Bereg megye területéről összesen 64, legalább részben kutatott késő avar kori lelőhelyet sikerült találnom. Ez a mennyiségi ugrás elsősorban az utóbbi évtizedek beruházásokat megelőző feltárásainak köszönhető: az ADAM megjelenése óta a megyében kutatott késő avar kori lelőhelyek száma több mint négyszeresére nőtt. Számszerűsítve ez 17 temetőt és 37 települést jelent, emellett – a nagy felületen zajló kutatásoknak köszönhetően – megjelentek azok a korábban regisztrálhatatlan lelőhelyek, ahol késő avar temetők és települések egymás mellett kerülnek napvilágra. (Összesen 10 ilyen esetet sikerült összegyűjtenem.)

Egyelőre a következő részeredmények fogalmazhatók meg: Rögtön leszögezhetjük, hogy

a Csallány Dezső által felállított avar településtörténeti alapok egy része meghaladottnak tekinthető, elsősorban a Csörsz-árok településszervező voltának megingása miatt. Mint a mellékelt térképen is láthatjuk, a korábban elsősorban a temetkezések által meghatározott avar településterület „megindult” kelet felé (Lőrinczy Gábor 2001-es gyűjtése óta mintegy 20 km-rel), de ennél jóval markánsabb fejlemény a késő avar kori települések „elburjánzása” egészen az országhatárig és még azon is túl. Ezt a változást Csallány Dezső, majd később Szentpéteri József az ADAM kéziratának lezárásakor értelemszerűen még nem érzékelhette, Lőrinczy Gábor 2001-es tanulmányában azonban már felfigyelt a „fehér foltnak” számító keleti területek lakatlan mivolta ellen szóló jelekre. Megállapításait az utóbbi évtized feltárásai maximálisan igazolták.

A legfontosabb kutatási fejlemény tehát nem a temetők, hanem a települések földrajzi elhelyezkedésének vizsgálatában rejlik: a megyében a késő avar kori temetők, illetve telepek által körülhatárolható településterület csak részben fedi egymást. A legkeletibb avar temető (Máriapócs–Pócsi-Pap-dűlő) az országhatártól még mintegy 70 km távolságra nyugatra fekszik. A Máriapócs és a határ közötti sávot viszont sűrűn betöltik a nemrég feltárt avar kori települések, lakatlan keleti területekről tehát már semmiképpen nem beszélhetünk. E lelőhelyek napvilágra kerülése természetesen esetleges, különböző beruházások színhelyeihez kötődik, de az itt felvázolt tendenciák ezzel együtt sem tekinthetők véletlennek.

Külön fejezetekben vettem számba a Felső-Tisza-vidék trianoni határokon kívül eső (romániai és ukrainai) részeinek kora középkori településeit. A lelőhelyeket két korszakra – korai szláv horizont és 8–9/10. század – bontva tárgyaltam. Gyűjtésemben az összes, általam ismert szakirodalomban megtalálható települést és településnyomot szerepeltettem, függetlenül azok kutatottságának mértékétől.

Északnyugat-Románia kora középkori településeinek (és temetőinek) szisztematikus kutatása a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei helyzetnél komolyabb múltra tekint vissza, illetve az utóbbi időben látványosan fellendült. Jelentősebb tervásatásról, illetve részletes elemzésről csak Lázári–Lubi tag esetében beszélhetünk. A publikációkban szereplő leletanyag nagy része legtöbbször még objektumhoz sem köthető, illetve ha mégis, annak bemutatása csak említés szintjén történik vagy elmarad. Így összességében az első látásra soknak tűnő 148 lelőhely kevés tudományos információval szolgál. Ha alaposabban megvizsgáljuk a számokat, láthatjuk, hogy közülük mindössze 16 „korai szláv” és 35 8–9. századi lelőhelyen folyt kis felületre kiterjedő feltárás.

A korai szláv horizont román kutatók általi keltezése, értékelése eltér a magyar kutatásétól. Ioan Stanciu a lázári település értékelése kapcsán felveti, hogy a szláv migráció a mai Románia területére már az avar honfoglalás előtt, az 5–6. század fordulóján elkezdődhetett. Részletes listát közöl a Partium területén napvilágra került (kis felületen kutatott vagy terepbejárások útján azonosított), esetlegesen 5–6. századra keltezhető településnyomokról, emellett több esetben a korábban már publikált, 8–9. századra datált településrészletek keltezését „visszahúzza” az 5–6., esetleg 6–7. századra vagy „fedez fel” ugyanezekben a lelőhelyeken egy Lázári-Piskolt csoportnál korábbi fázist. Az egyes lelőhelyek értékelésénél éles határt húz e két horizont között, amit azzal magyaráz, hogy a területen a gepidákkal már korábban együtt élő szlávokhoz az avar hódítással egyidőben érkezett egy újabb hullám – a tulajdonképpeni Lázári-Piskolt csoport. A szlávok avarok előtti megtelepedését forrásokkal is igyekeznek alátámasztani.

Az avarok jelenlétéről Ioan Stanciu elsősorban a temetkezések alapján mond véleményt. 2000-ben összesen 12, biztosan késő avarokhoz köthető sírlelet volt ismert a területen, ezek véletlenül kerültek napvilágra. Elhelyezkedésükből megállapítható, hogy a Csörsz-árok feltételezett harmadik, Érmihályfalva vonalában futó szakasza nem határozta meg az itteni késő avar településterület szélét, ettől keletre is kerültek elő avar leletek. A csekély sírszámú temetőik szerinte kis lélekszámú, dinamikus, állandóan mozgásban levő közösségek létét feltételezik, amelyek a területen legfeljebb az uralmukat biztosították. A szláv alaplakosság avarokhoz képesti arányát nehéz megbecsülni, lévén, hogy a térségben a tárgyalt időszakban szinte teljesen hiányoznak a hamvasztásos temetkezések (a két kivétel Szamosfalva/Someșeni/Mikelsdorf és Szilágynagyfalu/Nușfalău). Ez azonban Stanciu véleménye szerint jelentheti azt is, hogy a szlávok átvették az avar temetkezési rítusokat.

Hasonló értékeléssel találkozunk a 8–10. századi településeket értékelő Călin Cosmánál az avar és a honfoglaló magyar lakosság mai északnyugat-romániai jelenlétét és hatását illetően. A magyar népességgel szemben ő is inkább a helyi szlávok szerepét preferálja, megjegyezve továbbá, hogy a továbbélő romanizált lakosság jelenlétének lehetősége is fennáll.

Kárpátalja kora középkori településtörténetét szintén több szempontból a magyarországi szakirodalomtól eltérően értékelik. Az északnyugat-romániai szakirodalom mennyiségéhez viszonyítva kevés telepanyaggal találkozunk, ami nem feltétlenül bír településtörténeti jelentőséggel, sokkal inkább a kutatottság aktuális állását jelzi. Az ukrainai kora középkori települések és temetők kutatása Romániához hasonlóan komoly múltra tekint vissza, viszont a

helyi kutatók többnyire ásatási anyagokat közölnek, terepbejárási vagy ismeretlen körülmények között előkerült leletanyaggal publikációkban csak elvétve lehet találkozni. Ez is az oka annak, hogy mindössze 3 „korai szláv” és 37 darab 8–9/10. századi települést tudtam összegyűjteni, viszont ezek közül mindössze 4 lelőhely anyaga számít szórványleletnek.

Noha a kárpátaljai települések általános periodizálásánál találkozhatunk egy elméleti 6–7. századi fázis meghatározásával, az elterjedt datálási gyakorlatában nem figyelhető meg az erre az időszakra való keltezés. Azokat a lelőhelyeket, amelyek az Ukrajnában „prágai kultúrának” nevezett horizonthoz köthetők, nagyrészt az 5–6. századra datálják, tehát mindkét keleti szomszédunk egy teljes évszázaddal korábbra keltezi a szláv népesség Kárpát-medencei legidősebb régészeti leletanyagát. Ez a bizonytalanság nyilván a kézzel formált kerámia nehézkes vizsgálatából adódik, illetve még inkább abból a törekvésből, hogy a szlávok ukrajnai és romániai megjelenését minél korábbról lehessen igazolni.

Ukrajnában néhány alkalommal találkozunk részben a 7. századra keltezett telepekkel. Ezek, amennyire a publikációkból megállapítható, leletanyagukat tekintve nem tartoznak a magyar-román terminológia szerinti Lázári-Piskolt csoporthoz. A magyarországi és a romániai kutatók, ha a korai szlávok szerepében nem is jutottak konszenzusra, abban egyetértenek, hogy a horizont még valamikor a 8. század előtt megszakad. Ezt a hiátust ugyan Ukrajnában is érzékelik, de a szláv kultúrát ennek ellenére gyakorlatilag az 5. századtól kezdve folyamatosnak láttatják.

A kárpátaljai 8–11. századi települések keltezési gyakorlata viszont nem különbözik lényegesen a magyarországi kutatásban tapasztalt hagyományoktól. Az itteni telepek datálásában is sok esetben figyelhető meg törés a 9. és a 10. század között, de ez nem a magyar honfoglalás miatt keletkezett sztereotípiáknak, hanem a Kijevi Rusz megalakulása körüli politikai változásoknak szól. A néhány település publikációjában feltűnő bordás nyakú edényekről Sztyepan Penyak nem vesz tudomást. A területen feltárt településeket minden bizonytalanság nélkül szlávnak (fehér horvátnak), oroszoknak és ruszinnak határozza meg.

A Felső-Tisza-vidék (magyarországi és „határon túli”) temetkezéseinek értékelése ugyan nem tartozik dolgozatom tárgykörébe, szükségesnek tartottam azonban, hogy e végsőben pár mondatban kitérjek erre a kérdésre is.

Sztyepan Penyak Kárpátalján három temetkezési rítus meglétével számol: hamvasztásos-kurgános, birituális és korhasztásos. Monográfiájában ennek ellenére csak a kurgános temetkezésekről készít mérleget, így nem kapunk képet a másik két rítus ezekhez képesti arányáról (egyedül az ungvár–galágói urnákat említi meg). Az általa felrajzolt képből tehát

úgy tűnik, a Kárpátalján elterjedtek a több tucatnyi kurgánból álló temetők, melyeket a kutatás a 8–10. századra datál. Ezek nagy részénél nem folyt régészeti kutatás. Ahol viszont mégis, ott a Bodrogek szlovákiai részéhez hasonlóan az egykori járósínten találtak meg a hamvakat, kevés kerámiamelléklettel. E kurgánok átmérője 6–11 m, átlagos magasságuk 0,5 m körüli.

Rendszeres kutatás híján ugyancsak nehéz megnyugtatóan tisztázni az északnyugat-romániai temetők etnikus – Călin Cosma szerint jórészt keleti és nyugati szláv – hátterét, mindenesetre óvatosságra int az a tény, hogy jelenlegi ismeretanyagunk alapján a vizsgált területen a román kutatók által a 8–9. századra keltezett csontvázas temetkezések száma felülmúlja a hamvasztásos sírok számát (12:2).

E fenti hamvasztásos temetőket a Bodrogekben ismert kurgános temetkezésekkel együtt értékelve a tágabb régióban kirajzolódik egy kora középkori szláv horizont. Ezzel kapcsolatban véleményem szerint egyelőre annyi mondható el, hogy a Felső-Tisza-vidék telepkerámiaja etnikum meghatározására alkalmatlan, de amennyiben a hosszúkás-szabálytalan alakú (borona)házakat és a kurgános temetkezéseket etnikumjelzőnek tekinthetjük, úgy a területen a kora középkori szláv településterület a Tisza vonalát D-i és DNy-i irányban nem léphette át számottevően.

A Partiumból ismerünk ugyanakkor korhasztásos temetkezéseket is, melyek létét Sztjepan Penyak rövid megjegyzése alapján a Kárpátalján is feltételezhetjük. Késő avar lakossággal tehát szintén számolnunk kell a régióban, ha lélekszámukat nem is tudjuk megbecsülni.

Semmilyen régészeti jel nem utal viszont arra, hogy a területen akár a kora középkori szláv, akár az avar lakosság megérte volna a magyar honfoglalást. A korszakban tapasztalt általános Kárpát-medencei (vagy legalábbis annak a Dunától keletre fekvő részére jellemző) településtörténeti tendencia ebben a tekintetben tehát a Felső-Tisza-vidékre is érvényesnek mondható, az itt élő alaplakosság sűrűségétől vagy etnikus meghatározásától függetlenül.